

УДК 811.16'373.3'28

Ю. О. Карпенко (Одеса)

ДО ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ОНОМАСТИЧНОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ: АНТРОПОНІМІЧНА ДОЛЯ ЗВУКА [Ф]

Резюме

Звука [f] у праслов'янській мові не було, що зумовлено білабіальністю давнього [w], який, отже, був сонантом і тому не вимагав до себе глухої пари. Цей стан почасти зберігся в українській, білоруській і деяких інших слов'янських мовах. Тому тут у хресних іменах зі звуком [f] він заступався субституціями, пор. укр. *Пилип*, болг. *Хилуп*, але рос. *Филипп*. Для з'ясування поширеності субституцій чи збереження [f] і так само інших фонетичних і словотвірних прикмет власних імен потрібна розбудова ономастичної діалектології.

Ключові слова: слов'янська антропонімія, історія звука [f], антропоніми з етимологічним звуком [f], субституція, ономастична діалектологія.

Summary

Sound [f] did not exist in the Pre-Slavonic Language that could be accounted for by bilabial character of a voiced sound [w], which was, consequently, a sonant not requiring voiceless pair. This state remained partially in the Ukrainian, Belarusian and some other Slavonic languages. That results in substitutions of the sound [f] in Christian names, compare Ukr. *Pilip*, Bulg. *Hilup*, but Rus. *Filipp*. Development of onomastic dialectology is necessary for the understanding of spreading of substitutions and preservations of [f] as well as other phonetic and wordbuilding peculiarities of proper names.

Key words: Slavonic anthroponymy, history of sound [f], anthroponyms with etymological sound [f], onomastic dialectology.

С. Б. Бернштейн цілком слушно зазначає: «Праслов'янська мова не знала приголосного [f]». Не знали його й окремі слов'янські мови в давніші періоди своєї вже окремої історії. Але вчений, гадаю, помиляється, коли включає до звукового складу праслов'янської мови найдавніших часів сонанти [v] та [w] [1: 134, 300]. Експериментальні дослідження засвідчують, що сонантом, тобто приголосним з перевагою тону над шумом, є тільки білабіальний звук [w]. Лабіодентальний же звук [v] не є сонантом, оскільки в ньому шум переважає над тоном [6: 137]. І якби він існував у праслов'янській мові, то як дзвінкий мусив би мати при собі глухий відповідник [f], що притаманне усім праслов'янським дзвінким

приголосним, пор. [в] – [р], [d] – [t], [z] – [s], [g] – [k] [1: 134]. Відсутність глухого шумного приголосного [f] у праслов'янській мові якраз і доводить, що там існував сонорний білабіальний приголосний [w] і не існувало дзвінкого шумного лабіодентального [v]. Сонорні приголосні у слов'янській фонологічній системі глухих відповідників не вимагають.

Цей суто фонологічний нюанс історії праслов'янської мови яскраво підтверджується антропонімічним матеріалом. Маємо на увазі календарні, хресні імена, що прийшли до слов'ян разом з християнством. Зокрема у російських та українських формах тут помічаємо цікаву закономірність російські форми мають звук [ф], а українські заступають його різними субституціями, пор. рос. *Фома, Филипп, Фаддей, Фекла, Ефим, Ефрем, Евстафий* і укр. *Хома, Пилип, Тадей, Векла, Юхим, Охрім, Остап*. Між тим усі ці імена пройшли в Росію через Київ. Адже князь Володимир, що 988 р. хрестив Русь, зробив це, після повернення з завойованого Корсуня, спочатку в Києві. Далі хрестилося населення Чернігова, Переяслава, Галича – українських міст. Потім християнство разом з притаманними йому зафіксованими в святцях іменами рушило з міст у села і з півдня на північ та північний схід – у Суздаль, Рязань, Новгород, Псков, де воно спочатку прищеплювалося значно важче, ніж в Україні. Північні землі Київської Русі, пізнішої Росії (і Білорусії) стали християнськими протягом XI-XII ст., причому з боротьбою, а в Новгороді взагалі з битвами й пожежами.

І хоч усі старі хресні імена в Україні прижилися легше, ніж у Росії, до якої потрапили через Україну, через Київ, де початково й знаходився центр митрополії Київської Русі, вони в Україні були фонетично трансформовані, з вилученням звука [f], а в Росії прекрасно цей звук зберегли. Так чому ж *Филипп* і *Фома* пронесли через Київ своє [f] недоторканим, а в самому Києві його втратили, ставши *Пилипом* і *Фомою*?

Річ у тому, що білабіальний сонант [w] успадкований від праслов'янської мови, в Росії в X-XI ст. зазнав зміни $w > v$, тобто став лабіодентальним, перетворившись тим самим з сонорного приголосного в шумний [2: 97-98]. Тим самим у фонологічній системі російської мови витворилася порожня клітина для глухого приголосного при дзвінкому [v]: система потребувала для своєї повноти звука [f]. В українській же мові старий сонант [w] зберігся без змін і як сонант ніяких глухих пар для себе не вимагав: фонологічна система української мови була закрита для глухого [f], як вона фактично закрита для нього на більшості територій української мови й досі. Спікер Верховної Ради міг у кінці XX ст. сказати: «*Відійдїть від мікрахвоуцї*» замість нормативного *від мікрофону*.

Звук [f] утвердився в українській мові, як зрештою і в російській (С. Б. Бернштейн), згори, передусім у літературній мові, бо «був підпертий авторитетом церкви» [8: 803] з її списком канонічних антропонімів. Але російська фонологічна система завдяки зміні $w > v$ піднесла звук [f]

до рангу фонемі, тоді як в українській мові, що зміни $w > v$ так і не зазнала, маючи звук [v] лише як факультативний алофон до фонемі [w], звучання [f] до рівня фонемі піднімалося довго і мляво, під тиском запозичених слів з цим звуком і зокрема численних канонічних антропонімів, досягнувши цього рівня лише в літературній мові та окремих говірках. Більшість же говірок української мови фонемі [f] досі не має.

Серед субституцій відсутнього у слов'ян звука [ф] найдавнішою слід визнати [п], де заступається лише одна диференційна ознака – спосіб творення: щільний звук стає проривним, але практично зберігає місце творення. Пор. у давньому слов'янському запозиченні з гр. *pharos*, 'віт-рило' укр., рос., білор., болг. *парус*. Сюди ж антропоніми *Пилип*, *Степан*, *Йосип* та ін., де звук [п] заступає гр. *ph* (фі), *Остан*, *Панас*, говіркове *Педор* при літературному *Федір*, де [п] стоїть на місці гр. *th* (тега, згодом фіта). Значне поширення має й субституція [х], у якій зберігається спосіб творення, але змінюється його місце: передньоязиковий заступається задньоязиковим. Пор. *Охрім* замість гр. *ph*, *Хама*, *Юхим*, також розмовне *Яраха* при літературній формі *Єрофей* з субституцією гр. *th*.

Проблема долі звука [ф] в запозичених антропонімах, передусім – християнських (грецького, латинського, арамейського, давньоєврейського походження), що прийшли до східних слов'ян через Візантію, а до західних – через Рим, надзвичайно урізноманітнюється, якщо звернутися не до офіційних, літературних форм цих антропонімів, а до їх живого – різнотериторіального й різночасового буття. Для українського іменника таке звернення стало можливим після виходу прекрасного словника Івана Трійняка [7], де, наприклад, найпопулярніше в минулому українське ім'я Іван представлено в 337 варіантах. Так ось, за даними І. Трійняка той же *Пилип* має в українській 55 варіантів з субституцією [п] – *Пилипко* та ін., 38 варіантів із збереженням [ф] – *Филип* та ін., по дві форми з субституціями [т] – *Тилип* та [хв] – *Хвилько*. Охрім же має паралельну загальноукраїнську форму *Єфрем*, а також 66 варіантів з субституцією [х] – *Охрим*, *Хрим*, 15 варіантів із збереженням [ф] – *Офрім*, *Юфрим*, а також по одному варіанту з компромісними субституціями [вх] – *Йовхрим* та [вф] – *Євфрем*. Ім'я *Степан* у І. Трійняка фіксується з паралельною формою *Стефан* і має 103 варіанти із збереженням звука [ф], 89 – з субституцією [п] – *Пишта*, *Штепан*, 19 – з субституцією [ц] – *Стець*, *Стецик* (утім, тут не виключене суфіксальне долучення, як у формах *Стень*, *Стеник*, *Стесь*), 8 – з субституцією [х] – *Стех*, *Штех*, *Штехан*, також по три варіанти з рідкісними для цього імені субституціями [в] – *Стевен*, *Штевицьо* та [т] – *Стетюк*, *Стетюх*.

Імена, що мають своє [ф] з грецької тети (фіти), *th*, ширше схильні до субституції [т], як це маємо в західноєвропейських, утім числі й західнослов'янських мовах. Пор. хоч би укр. *Хама* при рос. *Фома*, англ.,

нім., фр. *Thomas*, чес. *Thomas*, пол. *Tomasz* [9: 168]. За даними І. Трійняка маємо такі форми: 56 варіантів на [x], 44 на [т] – *Тома*, 7 на [ф] – *Фома*, 6 на [хт] – *Хтома* й по одному на [вт] – *Втома* та [фт] – *Фтома*. Ім'я *Панас*, до якого І. Трійняк подає як повновартісні форми *Танас*, *Опанас*, *Афанасій*, представляє свою історичну тету, наявну в усій Західній Європі [9: 65], такими розмаїтими різновидами: [п] – 47: *Апанас*, [т] – 35: *Атанас*, [ф] – 31: *Офанас*, [фт] – 10: *Афтанас*, [хт] – 9: *Охтанас*, [хв] – 9: *Хванас*, [х] – 6: *Ханас*.

Зіставлення наведених українських субституцій звука [ф], що походить з гр. ρh, у цих двох іменах потребує докладнішого розгляду, оскільки тут є факти, не дуже зрозумілі. Добре зрозуміло, чому другою за поширенням субституцією в обох випадках є звук [т]. Цей звук – не просто субституція, а збереження давнішого звучання. Відомо, що грецька фіта давніше була тетою і завдяки латинському посередництву (а латинська мова тривалий час була мовою богослужіння в католицькій Європі) реалізувалася як [t] в обох цих іменах в усій Західній Європі. Так само зрозуміло, чому третя за вжитком форма обох імен зберігає одержане Києвом з Візантії звучання [ф]. Можна легко витлумачити й компромісні, контамінаційні варіанти обох імен з [фт] й [хт].

Але як витлумачити, що в одному імені запанували варіанти з [п] – *Панас* їх мав 47, а *Хома* – жодного або ж з [х] – у *Хоми* їх 56, а в *Панаса* тільки 6, найменше серед усіх наявних варіантів? Етимологічно неясне жіноче ім'я *Февронія*, яке виводять і з лат. februa 'свято очищення' або faber 'майстер', і з гр. Phebronia (особове ім'я), і з араб. *Хеврон* (місто в Палестині, де були Авраам та Ісаак), можливо з огляду на це останнє біблійне пояснення має 53 варіанти на [х] – *Хівря*, тільки 13 – на [ф] – *Фаврона* і 3 – на [т] – *Тавроня*. А для звучання *Хома* біблійних підстав не знаходиться. Тут можемо припустити, що [х] було просто одною з можливих субституцій відсутнього в українській мові звука [ф]. А поширення форм з ініціальним Х уже ніяк з продуктивністю даної субституції не пов'язане.

Просто звучання *Хома* набуло популярності й тому породило так багато варіантів – *Хоменя*, *Хомеско*, *Хомик*, *Хомко*, *Хомцьо* та ін.

Те ж можна сказати про [п] у формах *Панас*, *Опанас*. Інакше кажучи, запровадження субституції являло собою фонетичний процес, пов'язаний із специфікою фонологічної системи в період входження даного імені в мову. Поширення ж, популярність саме цієї субституції в даному імені – то був уже не поетичний, а лексичний процес. Популярність, з різних причин, передусім милозвучності [4: 39-59], одержувала форма з певною субституцією – і ця форма увіходила в активний ужиток, а тому й нарощувала свою варіативність уже незалежно від того, якій саме субституції усміхнулась доля.

Грецька фіта могла в українців одержати й субституцію [в]: жіноче ім'я *Векла* має, за даними Івана Трійняка, 24 варіанти з ініціальним [в], тоді як ініціальне [ф] представлене тільки 13 варіантами: *Фекла*, *Феклина*, а [хв] – лише одним: *Хвекла*. Щоправда, це ім'я найчастіше, у 29 варіантах, має ініціальне [т] – *Текля*, *Текла*, хоч для даної форми І. Трійняк (гадаю, помилково) пропонує іншу етимологію – не гр. *theos* 'бог' + *kleos* 'слава', а лат. *tecla* < *tegula* 'черепиця'. Уся Західна Європа має це ім'я з початковим Т або Th саме на грецькій (а не латинській) основі [9: 285].

Наведені факти засвідчують, що українські субституції звука [ф] у канонічних іменах були досить розмаїтими. Якщо антропоніми зі звуком [ф] йшли згори, від Церкви, то субституції цього відсутнього в фонологічній системі звука йшли знизу, народжувались у практичному вжитку таких імен. Неповні, вибіркові підрахунки, у яких бралися до уваги тільки деякі імена з тих, що мають крім офіційної форми зі звуком [ф] не менше трьох варіантів, дали такі результати. Найчастотнішим є усе ж збереження (а імовірноше – відновлення) джерельної форми з [ф]. Маємо в складі 27 імен 705 таких варіантів: *Федір* – 264, *Степан* – 103 тощо. Сюди ж відноситься 10 випадків ужитку звукосполучення [вф], які фактично зберігають гр. *yth* або урн: *Євфим* < гр. *Eythymos*, *Євфросинія* < гр. *Euphrosyne*. Утім *Євфрем* у цей ряд не стає, бо сходить до грецького особового імені *Ephraim* давньоєврейського походження. Тут [вф] є не збереженням давнини, а гіперистичною субституцією.

Другим за поширеністю репрезентантом антропонімічного [ф] є субституція [х], зафіксована у 329 варіантах 21 імені: *Охрім* – 66, *Хама* – 56 тощо, навіть *Хауст* – 1. Сюди ж прилягає звукосполучення [вх], що виступає в 9 варіантах тих же трьох імен, які мають також сполучення [вф]: *Євхим*, *Євхросинія*, *Йовхрим*.

На третьому місці – субституція [п], наявна в 310 варіантах 11 імен: *Степан* – 89, *Пилип* – 55 тощо. Четверта позиція – у звука [т] – 215 варіантів у 14 імен, що переважно (але не виключно) мали колись гр. *th*: *Тома* – 44, *Тодос* 35 тощо. П'ята за вжитком субституція – [хв], наявна в 69 варіантах 12 імен: *Хведір*, *Хванас*, *Хвелікс*. На шостому місці – замітник [хт], віднайдений у 32 варіантах 8 імен: *Хтома*, *Хтодор*, *Ахтим*. Сьоме місце займає субституція [в], виявлена у 27 варіантах тільки двох імен: *Векла* – 24, *Стевен* – 9. На восьмій позиції стоїть компромісна субституція [фт], присутня у 19 варіантах 4 імен: *Афтанас*, *Єфтем*, *Фтадей*, *Фтома*. Субституція [вт] відшукана тільки в трьох варіантах двох імен: *Єфтим* – 2, *Втома* – 1.

Маємо ще дві сумнівні субституції. Ім'я *Остан* < гр. *Eustathios*, що має й форму *Стах*, *Остах* (усього 8 варіантів з такою субституцією), відоме і з заміником [ш]: *Остаи* та похідні, усього 9 варіантів. Безперечно, це не пряма субституція, а фонетична зміна субституційного [х],

поєднаного з [j]: Остак(ъ) + јъ > Осташъ з наступним ствердінням, ім'я ж *Євфросинія*, більше відоме як *Пріська*, має у І. Трійняка три варіанти з початковим К: *Крисія*, *Крисінька*, *Крисініско*. Гадаю, це не фонетична заміна, тобто не субституція, а жартівливий лексичний зсув під впливом апелювання криси 'краї капелюха', пор. *крисаня* 'капелюх, бриль'

Цікавими є трансформації імен, що включають до свого складу по два [ф]. Ім'я *Філофей* < гр. Philotheos 'боголюб' має варіант із заміною тільки th: *Філотей*, а також із заміною обох [f]: *Толоней*. Цей останній варіант засвідчує можливість незалежного від джерельного звука th чи rh добору субституції. Ще цікавіші варіації імені *Феофан* < гр. Theophanes 'явлений богом'. Перший звук цього імені або передається як [т] – *Тофан*, *Тафан*, *Теофан*, або зазнає усичення: *Офан*, *Іофан*, *Аніфань*. Друге ж [ф] або зберігається (9 варіантів), або заступається на [хв] – *Охван*, *Хван*, *Теохван*, *Техван* тощо. У найцікавішому ж варіанті *Хаха* обидва [ф] замінені на [х].

Варіативне усунення [ф] з хресних антропонімів притаманне не тільки українській мові. У новому антропонімічному словнику О. В. Суперанської [11] факти такого усунення широко представлені й серед російських розмовних форм. Пор. зокрема зафіксовані в цьому словнику такі форми з субституціями [х]: *Ходор*, *Хотей*, *Хилмон*, *Хиларет*, *Хока*, *Хрол*, *Хилит*, *Хикла* (*Фекла*), *Серахим*; [п]: *Пилип*, *Пекла* (*Фекла*), *Палелей*, *Потей*; [хв]: *Хватей* (*Фотей*); *Варнакий* (*Фарнакий*), *Великс* (*Феликс*).

Наявність таких субституційних форм засвідчує, що перехід w > v у російській мові не одразу охопив усю територію її поширення і не внадрився в усі її говірки. Більш активне поширення звука [ф] припадає тільки на період після занепаду редукованих, коли голосний [в] у позиції перед глухим приголосним або в кінці слова почав оглушуватися, тобто – заступатися на [ф]. Дослідники порахували, що в багатьох поезіях О. Пушкіна та М. Лермонтова зовсім немає літери **ф**. Це демонструє схильність цих великих поетів до корінної лексики, у якій [ф] таки не було. Однак завдяки зазначеному оглушенню при відсутності літери **ф** звук [ф] у Пушкіна й Лермонтова переважно з'являється. Так, у списку поезій О. Пушкіна без літери **ф** фігурує й «Песнь о вешем Олеге». Літери **ф** там дійсно немає. Однак звук [ф], переданий літерою **в**, яка оглушується, в цій поезії трапляється сім разів: *Заветов грядущего вестник, любимец богов, на радость соседей-врагов. Здоров ли? Правдив и свободен, опасных трудов, под стрелами врагов*. Це виразне свідчення того, що звук [ф], у даних випадках алофон фонемі <в>, у часи О. Пушкіна й М. Лермонтова вже міцно вкоренився у фонологічній системі російської мови.

У болгарській мові, як зазначає С. Ілчев, звук [х] «з'являється й замість етимологічного *ф*, наприклад *Хилот*, *Христина*» [3: 516]. Ще

приклади з цього словника: *Хоти* замість *Фотий*, *Хренко* замість *Френко*, *Хуриш* замість *Фуриш*.

У словнику Мілослави Кнапшової (1978) фактів субституції [ф] не засвідчено. Наприклад, усі імена, що містять гр. *theos* 'бог', передають цей компонент як *Тео-* чи навіть *Theo-*, але це – не заміна [ф], а передача гр. *th* ще в стадії «тети», чому сприяло латинське посередництво. Загалом же відсутність субституції [ф] у дуже змістовному словнику М. Кнапшової пояснюється виключно нормативним, літературним, рекомендаційним його скеруванням і не доводить того факту, що в чеських говірках зовсім немає варіантів хресних імен з субституціями [п], [х] чи [в] замість [ф]. Просто їх треба добре пошукати. Адже в чеській мові, як і в інших слов'янських мовах, колись теж не було фонем <ф>.

Із сказаного висновуємо:

1. У жодній слов'янській мові немає і ніколи не було одночасно двох фонем – <w> і <v>. Була чи є тільки та або друга. При цьому мови з фонемою <w> припускають існування при собі алофона [v], а мови з фонемою <v> не припускають при собі алофона [w]. У праслов'янській мові була тільки фонема <w>. Заміна білабіальної фонемі <w> на лабіодентальну <v> відбулася вже після розпаду праслов'янської єдності в деяких слов'янських мовах. Зі східнослов'янських мов вона відбулася в російській мові (в X-XI ст.) і не відбулася в українській та білоруській мовах. Мови, що зазнали такої заміни, вимагають для повноти своєї фонологічної системи глухої лабіодентальної фонемі <ф> і тому легко приймають запозичення з цим звуком. У мовах же з фонемою <w> звук [ф] потрапив у фонологічну систему силоміць, під тиском запозичень з цим звуком, а передусім – хресних імен. Тому тут багато субституцій.

2. Велетенська говіркова варіативність хресних імен, наявна в українській мові, не може вважатися рисою тільки цієї мови. На часі – питання про антропонімичну діалектологію слов'янських мов. Проблема субституції відсутньої фонемі <ф> – тільки одна, навіть не найголовніша для майбутньої антропонімичної діалектології. Нині слов'янська діалектологія виробила потужний, досконалий дослідницький апарат, а слов'янська ономастика вже доросла до того, щоб цим апаратом з допомогою діалектологів скористатися.

Література

1. Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. – М., 1961.
2. Иванов В. В. Историческая грамматика русского языка. – 3-е изд. – М., 1990.
3. Илчев С. Речник на личните и фамилни имената у българите. – София, 1969.

4. Мосенкіс Ю. Л. Українська мова у євразійському просторі. Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки. – К., 2006.
5. Суперанская А. В. Словарь русских личных имен. – М., 2003.
6. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика/ За заг. ред. І. К. Білодіда. – К., 1969.
7. Трійняк І. І. Словник українських імен. – К., 2005.
8. Шевельов Ю. В. Історична фонетика української мови. – Х., 2002.
9. Кнаррова М. Jak se bude jmenovat? – Praha, 1978.